

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

ISSN 2663-4414 (Print)
ISSN 2709 – 0762 (E-Print)

MÜQAYİSƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

BEYNƏLXALQ ELMI JURNAL

**AZƏRBAYCAN-ÖZBƏK ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ
XÜSUSİ BURAXILIŞ**

**COMPARATIVE LITERATURE STUDIES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
SPECIAL ISSUE**

BAKİ – 2020, № 1

Əlişir Nəvai yaradıcılığında Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinə baxış

Zəhra Allahverdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nizami Gəncəvi adına

Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

Annotasiya. Yaxın və Orta Şərqdə epik poeziyanın XII əsrdən sonrakı inkişafında Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sindən alınmış mövzu və ideya, süjet, obraz və simvollar xüsusi rol oynamışdır. Şərqdə türk-islam mədəniyyətinin parlaq nümunəsi olan Nizami Gəncəvi əsərləri – “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” kimi mükəmməl sənət nümunələri olmaqla, əsrlər boyu Şərq xalqları ədəbiyyatının qarşılıqlı əlaqəli inkişafını tənzimləmişdir. Şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə cavab verən hər bir sənətkar öz əsərində Həzrəti Şeyx Nizami Gəncəvinin hikmət və fəzilətlərinin böyüklüyünə həsr olunmuş beytlərə xüsusi önəm vermişdir. Öz ustasının sənət qüdrətini böyük məhəbbətlə tərənnüm edən görkəmli sənətkarlardan biri də Mir Əlişir Nəvaidir. Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai yaradıcılığı üzərində indiyədək Y.E.Bertels, A.S.Ləvənd, H.Araslı, V.Zahidov, Xoca Ahmadov, A.Xeyitmetov, S.Qəniyeva, S.Erkinov, S.Nazrullayeva, C.Nağıyeva, N.Araslı, D.Yusupova, G.Alpay və başqa müəlliflər tərəfindən əhəmiyyətli araşdırmalar aparılmışdır. Bu gün də problemin müstəlif aspektlərinin tədqiqata cəlb olunması müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın aktual məsələlərindəndir. Əlişir Nəvai ilk öncə Şeyx Nizamini öz böyük ustadı, sənət müəllimi hesab etmiş, onun şəxsiyyət və sənətinə heyranlığını böyük bir zövq ilə vəsf etmişdir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Əlişir Nəvai, şairin şəxsiyyəti, yaradıcılıq

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.161>

Məqaləyə istinad: Allahverdiyeva Z. (2020) *Əlişir Nəvai yaradıcılığında Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinə baxış*. «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq», № 1, səh. 80-85

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.05.2020; qəbul edilib – 19.05.2020

View to personality of Nizami Ganjavi in the creativity of Alishir Navai

Zahra Allahverdiyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature
named after Nizami Ganjavi of ANAS.

Azerbaijan. E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

Abstract. Themes and ideas, as well as plots, images, metaphors, expressions and symbols taken from “Khamsa” by Nizami, played a special role in the subsequent development of epic poetry. Many perfect examples of poetry that came from the pen

of Nizami, such as “The Treasury of Mysteries”, “Khosrov and Shirin”, “Leili and Majnun”, “The Seven Beauties”, “Eskandar-nameh”, reflecting the level of development of Turkic Islamic culture – an important branch of the Eastern Renaissance, for many centuries regulated the interconnected development of the literature of the peoples of the East. It should be noted that the features of the connection among the works by Nizami and Navoi are found in Eastern anthologies. In the 20th century, works in the field of studying the connections of the creativity of two ingenious poets Nizami Ganjavi and Alishir Navai attracted the attention of such scientists as A.Krymsky, E.E.Bertels, H.Arasli, A.S.Levend, V.Zakhidov, Khoja Akhmedov, A.Kheitmetov, S.Ganieva, S.Erkinov, S.Nazrullaeva, J.Nagiyeva, N.Arasly, D.Yusupova, K.Alpay and others.

Keywords: Nizami Ganjavi, Alishir Navai, the personality of the poet, creativity

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.161>

To cite this article: Allahverdiyeva Z. (2020) *View to personality of Nizami Ganjavi in the creativity of Alishir Navai*. «Comparative Literature Studies», Issue I, pp. 80-85

Article history: received – 11.05.2020; accepted – 19.05.2020

Giriş / Introduction

Yaxın və Orta Şərqdə epik poeziyanın XII əsrdən sonrakı inkişafında Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sindən alınmış mövzu və ideya, süjet, obraz və simvollar xüsusi rol oynamışdır. Türk-islam mədəniyyətinin parlaq nümunəsi olan Nizami Gəncəvi əsərləri – “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” kimi mükəmməl sənət nümunələrinin təsiri sayəsində əsrlər boyu Şərq xalqları ədəbiyyatının qarşılıqlı əlaqəli inkişafı tənzimlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi məktəbinin türkdilli ədəbiyyata, o cümlədən Orta Asiyada yazıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığına aktiv təsiri olmuş, bir çox sənətkarlar arasında sıx yaradıcılıq mübadiləsi yaranmışdır. VIII-IX əsrlərdən başlayaraq, Azərbaycanın görkəmli şair, filosof və alimlərinin, o cümlədən Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Əbül-ülə Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Əbu Nizam Məhəmməd Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi və sair sənətkarların əsərləri Xorasan, Bəlx, Mərv, Buxara, Səmərqənd, Herat, Kabul və başqa mədəniyyət mərkəzlərində mühüm təsir gücünə malik olmuşdur.

Əsas hissə / Main Part

Şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə cavab verən hər bir sənətkar öz əsərində Həzrəti Şeyx Nizami Gəncəvinin hikmət və fəzilətlərinin böyüklüyünə həsr olunmuş beytlərə xüsusi önəm vermişdir. Öz ustadının sənət qüdrətini böyük məhəbbətlə tərənnüm edən “Xəmsə” müəlliflərindən biri də XV əsrin görkəmli özbək şairi Mir Əlişir Nəvaidir.

Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai yaradıcılığı üzərində indiyədək Y.E.Bertels, A.S.Ləvənd, H.Araslı, V.Zahidov, Xoca Ahmadov, A.Xeyitmetov, S.Qəniyeva, S.Erkinov, S.Nazrullayeva, C.Nağıyeva, N.Araslı, D.Yusupova, G.Alpay və başqa müəlliflər tərəfindən əhəmiyyətli araşdırmalar aparılmışdır. Bu gün də problemin müxtəlif aspektlərinin tədqiqata cəlb olunması müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın aktual məsələlərindəndir.

Türk dünyasının iki böyük dahi sənətkarı – Şeyx Nizami Gəncəvi və Mir Əlişir Nəvai orta əsrlər dövründə islami ümumbəşəri ideyaların fəlsəfi məzmununu söz sənətinin ən incə obrazları vasitəsi ilə ifadə etməklə, həm də türk birliyinin nadir tarixi hadisəsinə çevrilmişlər. Nizami

Gəncəvinin ideya olaraq irəli atdığı məsələləri, gizli söylədiyi fikirləri Əlişir Nəvai böyük bir əzmlə davam etdirdi: “Utuz yilki oni Nizomiy demiş, Qorşimda erur ikki-uç yillik iş,- deyə türk dilində bütün dünyaya səs saldı.

Əlişir Nəvai öncə Şeyx Nizamini öz böyük ustadı, sənət müəllimi hesab etmiş, onun şəxsiyyət və sənətinə heyranlığını böyük bir zövq ilə vəsf etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, XV əsrdə Dövlətsah Səmərqəndi özünün “Təzkirətüş-şüəra”sında Mir Əlişir Nəvainin sənətkarlığından bəhs edərkən buna xüsusi diqqət yetirərək yazmışdır: “Türkcədə Ariflər Şeyxi Nizamini “Xəmsə” sinə cavab verməkdə, Allahın rəhməti olsun ki, bu böyük Əmirdən əvvəl heç kəs belə fəzilətə nail olmamışdır” [1, s.497]. Təzkirə müəllifi Nəvainin “Leyli və Məcnun” əsərinin bahariyyə hissəsindən nümunə verməklə, onun “təşbih və uca xəyallarının” öz ustasına bağlı olduğunu göstərməyə çalışmışdır:

مرز اوزره گيارسه برگه جوشن
شش پر گوترور باشغه سوسن
لاله ورقين بيريب صباغه
[1, s.497] بقري قرا ديك اوچار هواغه

Mərz uzrə giyarsa bərgə - cuşən** ,
Şəspər götürür başığa susən.
Lalə vərəqin birib səbağə
Bağrı qəra*** dək uçar həvağə.*

Əlişir Nəvai Nizami yaradıcılığını Şərq poeziyasının mühüm mənbəyi, qiymətli bir məxəzi hesab etmişdir. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, 1483-1485-ci illərdə yazdığı “Məcalisün-nəfais” təzkirəsinə fars və türkcə yazan şairləri daxil etmiş, farsca yazanları 8 məclisə, türkcə yazanları isə 7 məclisə ayırmışdır. Qeyd edək ki, bu təzkirəyə daxil olan şairlərin çoxu Türkünstanın bir sıra regionları, Xorasan, Səmərqənd, Herat və Azərbaycan zəminində yetişən fars və türk dillərində yazan sənətkarlardır. Bu təzkirədə Nəvai Nizami haqqında ayrıca məlumat verməmişdir. Lakin Nizami Gəncəvi əsərlərinə yazılan nəzirə, yaxud tətəbbü əsərləri xüsusi qeyd etməyi özünə borc bilmişdir. Məsələn, Kirman mülkündən olan şairlərdən Xoca Əlaəddin haqqında belə qeyd edir: “...Məkkəyə aziməti zaman yolda Şeyx Nizamini “Xəmsə”sinin əsas kitabı “Məxzənül-əsrar” vəznində kitab yazmışdır” [2, s.408].

Nəvai özünün “Xəmsə” yaradıcılığında Nizami Gəncəvinin şəxsiyyətini, dünyagörüşünü, yüksək sənətkarlıq keyfiyyətlərini, islam fəlsəfəsinin təməl ideyaları uğrunda mübarizəsini böyük məhəbbətlə qələmə almışdır. Məsnəvilərində şair Nizamini söz-sənət bilicisi hesab etmiş və özünün Şeyx Nizami mövzularını türk dilində yazdığı üçün fəxr etdiyini dönə-dönə qeyd etmişdir.

Əlişir Nəvai Nizami Gəncəvinin ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”nə cavab olaraq yazdığı “Heyrətül-əbrar” əsərində öz ustasını ilk dəfə “Xəmsə” xəzinəsi yaradan böyük bir şəxsiyyət olaraq məhəbbətlə tərənnüm edir:

*Ganja vatan,ko`ngli aning ganjhez,
Xotiri ganjur- u tili ganjrez.
Fikrati mizoni bo`lub xamsasanj,
“Xamsa” dema, balki degil panj-ganj.
Kaffayi mizon anga aflok o`lub,
Botmoni toshi kurai xok o`lub.
Tortsa yuz qarn xirad xozini,*

* Mərz-zəmi

** Cuşən-zireh

*** Bağrıqara – quş adı

*Chekmagay oning ko`pidin ozini.
Xoni latoyifqa so`zi munqasim,
Durri maoniyg`a tili muntazim
Nozim o`lub so`z durri serobig`a,
Charx "Nizomiy" yozib alqobig`a.
"Quddusa sirruh" – ne maonidur ul,
Ruhi qudus fayzi nishonidur ul [3, s.47]*

("Onun vətəni Gəncə, könlü sirr xəzinəsi! Xatiri xəzinə, dili xəzinə tökən! Fikir mizanı ilə "Xəmsə" yaratmış, "Xəmsə" demə, bəlkə, beş xəzinə yox - Ona mizan tərəzi uca fələklər olub, Yer kürəsi onun batman daşdır! Ağıl xəzinədarı yüz il çəksə də, Onun çoxundan azını çəkə bilməz! Lətafətdə sözü münqasim* Məna dürründə dili müntəzim.** Söz dürrü çeşməsinə nazim olub, Göylər adını (ləqəbini) "Nizami" yazıb! "Sirrini təqdis etdi" – nə mənədadır o! Müqəddəs ruhun nişanıdır o!")

Burada قدس سره – Sirrini təqdis etdi, - ifadəsi Qurani-Kərimdən təzmin olunmuşdur. Yəni: Nizamini söz sənətində bu qüdrətdə yaratmaqla Allah özünün varlığını, müqəddəsliyini təsdiq etmişdir.

Öz ustadı Nizamini insanlıq timsalı, sənətinin möcüzələri ilə qəlbi coşduran bir şair, ilahi hikmətlərə yiyələnmiş ali bu şəxsiyyət olaraq təsvir edən Nəvai onun Əmir Xosrov Dəhləvi ilə müqayisəsini də obrazlı şəkildə verir. Söz sənətində "Məxzənül-əsrar" kimi gövhərin və "Mətləül-ənvər" kimi ulduzun olmadığını poetik mənalandırmalarla tərənnüm edir. Hər iki sənətkarın "Xəmsə" yaradıcılığını "Xəmsəteyn" – "İki Xəmsə" adlandırır:

*G`ayri hamul hinduyi chobuksuvor-
Kim, chiqarib xanjari hindiy iyor
Ganja shahi ganjfishon, payrav- ul,
Shah bu so`z iqlimi aro, Xusrov ul[3, s.48].*

(Başqa çabuk atlı bir hindu ki, hindsayağı xəncərini çəkdi. Xəzinə saçan Gəncə şahını izləyən odur, Şah bu söz iqlimi ara Xosrov odur)

Şair öz əsərlərində Nizami Gəncəvinin sənət meyarlarını qorumağa, söz haqqında fikirlərində Nizami Gəncəvinin şəxsiyyətini daha qabarıq verməyə çalışır: Tushti chu rahrav bila payravg`a so`z; Yetti Nizomiy bila Xusravg`a so`z [3, s.52-53].

Nəvai "Xəmsə"yə daxil etdiyi ilk poemasında Nizami Gəncəvini izlədiyini – yolunun Nizami yolu olduğunu, həmçinin bir qolunun Əmir Xosrov və bir qolunun da Cami olduğunu etiraf edir:

*Menki talab yolida qoydum qadam,
Bordur umidimki, chu tutsam qalam.
Yo`ldasa, bu yolda Nizamiy yolum,
Qo`ldasa, Xusrav bila Jomiy qo`lum[3, s.55].*

(Mən ki tələb yoluna qədəm qoydum, Vardır ümidim ki, tutsam qələm. Yoldursa, bu yolda Nizamidir yolum, Qoldursa, Xosrov ilə Camidir qolum)

"Fərhad və Şirin" əsərində də həmçinin Nizami Gəncəvinin əzəmətini – fikir, ideya dominantlığını, üslubda söz incilərinin zənginliyi ilə seçildiyini göstərir, Söz sənətini xəzinəyə

* Münqasim-seçilmiş

** Müntəzim-nizamlı

bənzədən Nəvai Nizamini bu “məna xəzinəsinin valisi” adlandırır, eyni zamanda Gəncə adının “xəzinə”*** sözü ilə bağlı olduğuna da işarə edir:

*Aning bu ganjidin topmay kishi kom,
Nechukkim, ganjposhi Ganjaorom.
Agarchi Ganjada oromi oning,
Vale ganj uzra doim gomi oning [4, s.23].*

(O, bu xəzinədən kam almışdır – necə ki, xəzinə başçısı Gəncədə yatır. Əgərçi onun aramı Gəncədədir, məqamı daim xəzinə üstündədir.)

Nəvai öz sənət müəlliminin savadının hər qətrəsini dürr saçan nura bənzədir. “Bu dürr ilə dəryalar dolar. Dürr nədir! Nizaminin söz gövhəri fəzl, ağıl mədənidir. Onun söz gövhərindən xəzinə daşisan, yenə də qurtarmaz”, – deyir. Nəvainin təbirincə, Şeyx Nizami simurq quşu kimi yanır və ətrafa elm şöləsi saçır. Şair öz ustadının qüdrətini anlatmaq üçün onun əzəmətini “fıl” obrazına təşbih edir. Nizami sənətdə elə nəhəng bir fildir ki, onunla pəncə-pəncəyə vurmaq olmaz:

*Emas oson bu maydon ichra turmoq,
Nizamiy panjasiğ`a panja urmoq[4, s.26].*

(Bu meydan içrə durmaq asan olmaz, Nizami pəncəsinə pəncə vurmaq asan olmaz.)

Əlişir Nəvai “Leyli və Məcnun” əsərində də başlanğıc hissələrdən sonra sözün tərifini verir və öz ustadı Nizami Gəncəvini yenə yad edir və türk dilində yazdığı bu əsərindən qürurlandığını bildirir:

*Bu til bila kimsa topmadi kom,
Yuz ganjfishoni Ganjaorom.
Ayvoni sharaf nuhufta ganji,
Mizoni lutf xizonasanji[2, s.27].*

Nəvai “Leyli və Məcnun” əsərində Nizaminin həm ilahi eşq haqqında fəlsəfi görüşlərindən, həm də zəngin və mürəkkəb üslub xüsusiyyətlərindən bəhrələnmiş, öz ustadının sənətini “fikir zivərli söz” adlandırmışdır. Nəvai öz ustadı Nizamini filosof - şair, elm, mərifət sahibi olaraq fəzilətdə Musaya, qənaətdə Ənqaya bənzədir:

*Ham Turi fazilat uzra Muso,
Ham Qofi qanoat uzra Anqo[2, s.48].*

Nəticə / Conclusion

Mir Əlişir Nəvai “Yeddi gözəl” əsərinin təsiri ilə yazdığı “Sabai-səyyar”, və “İskəndərnamə” poemasına nəzirə olaraq yazılmış “Səddi-İskəndəri” məsnəvilərində, eləcə də “Xəmsə” mövzularından kənar yazdığı əsərlərində də Nizami Gəncəvinin ölməz sənətini böyük məhəbbətlə yad etmiş, onun şəxsiyyətini yüksək insanlıq nümunəsi olaraq daim uca tutmuşdur.

*** Xəzinə - qədim türkcədə “xıncır”-“xıncır”, yəni varlı-dövlətli yer anlamındadır. İndi də xalq arasında bu söz işlənir.

Ədəbiyyat / References

1. تذکرۃ الشعراء، تالیف: دولت‌شاه سمرقندی، به اهتمام و تصحیح: ادوارد براون، تهران، 1985.
2. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. To'la asarlar to'plami. Yettinchi jild. Xamsa. O'zbekiston Matbuat va axborot agentligi, Gafur Gulam nomidaği nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent, 2012.
3. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. A. Navoiy. Toshkent: Gafur Gulam nomidaği nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2020.
4. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin: doston. A. Navoiy. Toshkent: Gafur Gulam nomidaği nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2020.

Взгляд на личность Низами Гянджеви в творчестве Алишера Навои

Захра Аллахвердиева

Доктор философии по филологии, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Резюме. Темы и идеи, а также сюжеты, образы, метафоры, выражения и символы, заимствованные из «Хамсе» Низами сыграли особую роль в последующем развитии эпической поэзии. Многие совершенные образцы поэзии, вышедшие из-под пера Низами, такие как «Сокровищница тайн», «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц», «Искендернаме», отражающие уровень развития тюркской исламской культуры – важной ветви восточного возрождения, долгие столетия регулировали взаимосвязанное развитие литератур народов Востока. Нужно отметить, что особенности связи творчества Низами и Навои обнаруживаются еще в восточных антологиях. В XX веке труды в области изучения связей творчества двух гениальных поэтов Низами Гянджеви и Алишера Навои привлекали внимание таких ученых, как А.Крымский, Е.Э.Бертельс, Г.Араслы, А.С.Левенд, В.Захидов, Ходжа Ахмедов, А.Хейтметов, С.Ганиева, С.Эркинов, С.Назруллаева, Дж.Нагиева, Н.Араслы, Д.Юсупова, К.Алпай и других.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Алишер Навои, личность поэта, творчество